

УДК 81'367.335-112«19/20»

ВИВЧЕННЯ СУРЯДНОСТІ Й ПІДРЯДНОСТІ В МОВОЗНАВСТВІ 70-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Ніколайчук А.С., Жукова М.Ю.

Донбаський державний педагогічний університет

Статтю присвячено дослідженню лінгвістичних концепцій щодо паратаксисту й гіпотаксисту складного речення в мовознавстві 70-х рр. XX ст. – початку XXI ст. Докладно проаналізовано теорію складних мовленнєвих актів (А. М. Приходько). Висвітлено деякі питання класифікації когнітивно-семантичних типів складносурядного речення. Проаналізовано праці лінгвістів, у яких досліджено проблему сурядності й підрядності в рамках функціонального підходу та комплексного аналізу (С. В. Давнюк, Я. Г. Тестелець, О. Є. Пекеліс та ін.).

Ключові слова: паратаксист, гіпотаксист, складне речення, когнітивно-дискурсивний та функціональний аспекти.

Постановка проблеми. Структуралізм змусив мовознавців переглянути старі вчення. Представники попереднього напрямку значно вдосконалили й уточнили методи синтаксичного аналізу, що лежали в основі традиційних граматичних класифікацій, такі, як дистрибутивний аналіз.

Цей період характеризується переходом від структуралізму до функціоналізму, що в поліпарадигмальному просторі лінгвістичних досліджень нашого часу стає домінуючим напрямом лінгвістики.

На об'єктивну необхідність і плідність дослідження мови в процесі її функціонування вказували багато вітчизняних та зарубіжних лінгвістів: Н. Д. Арутюнова, М. А. К. Хеллідей, О. В. Бондарко, С. Дік, І. Р. Вихованець, Г. О. Золотова та ін. Цікаві результати в галузі функціонального синтаксису були досягнуті на матеріалі простого речення: І. Р. Вихованець, Г. О. Золотова, Н. А. Слюсарєва та ін.

У зв'язку з цим зростає інтерес лінгвістів до вивчення функціональних особливостей складного речення й, зокрема, паратактичних і гіпотактичних конструкцій. Незважаючи на давню традицію вивчення, теорія складного речення продовжує залишатись у полі зору дослідників мови, тому що складне речення, на відміну від простого, характеризується специфічними функ-

ціональними особливостями й тому повинне бути об'єктом окремого ґрунтовного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здійснений нами огляд літератури свідчить про те, що серед праць, присвячених аналізу синтаксичних концепцій мовознавців XIX ст. – початку XXI ст., значне місце посідають роботи В. В. Виноградова, Є. М. Ширяєва, В. Г. Адмоні, В. В. Щєуліна, М. І. Черемисиної, Т. А. Колосової, В. А. Белошапкової, В. І. Собінікової, Р. Д. Кузнецової, А. П. Загнітка та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасному мовознавстві бракує комплексних лінгвістично-історіографічних праць, присвячених як поглядам того чи іншого лінгвіста на проблему паратаксисту й гіпотаксисту в складному реченні, так і зазначеній проблемі в цілому.

Мета статті. Метою розвідки є висвітлення поглядів граматистів щодо сурядності й підрядності складного речення в мовознавстві 70-х рр. XX ст. – початку XXI ст.

Виклад основного матеріалу. Проблема паратаксисту й гіпотаксисту із застосуванням функціонального підходу та комплексного аналізу досліджують у своїх працях С. В. Давнюк [2], Я. Г. Тестелець [5], О. Є. Пекеліс [3] та ін.

С. В. Давнюк уперше здійснила спробу комплексного дослідження складних конструкцій із сурядністю й підрядністю у функціональному

аспекті. Вивчення складних багатокомпонентних речень дало можливість уточнити значення терміна *складні конструкції з сурядністю й підрядністю* та визначити основні особливості їхньої структури.

Дослідниця зазначила, що складні конструкції з сурядністю й підрядністю – це окрема модель складних багатокомпонентних речень, що належить до полізв'язкових ускладнених конструкцій з провідним сурядним і допоміжним підрядним зв'язком, який виявляється в низці варіантів [2, с. 17].

С. В. Давнюк визначила такі властиві складним конструкціям із сурядністю й підрядністю конструктивні ознаки: наявність не менше трьох компонентів і двох сполучних засобів; провідний сурядний зв'язок, що виділяється на зовнішньому рівні членування, допоміжний підрядний зв'язок, що виділяється на внутрішньому рівні членування; багатомірність структури; поліваріативність конструкції, можливість предикативного ускладнення; складність семантико-синтаксичної структури й семантико-синтаксичних відношень.

Дослідниця, узявши за основу класифікацію семантико-синтаксичних відношень в елементарному складносурядному реченні І. Р. Вихованця, установила такі типи семантико-синтаксичних відношень зовнішнього рівня членування складних конструкцій із сурядністю й підрядністю: 1) двобічні темпоральні; 2) протиставні; 3) розділові; 4) зіставні; 5) причиново-наслідкові; 6) умовно-наслідкові.

Я. Г. Тестелець у праці «Вступ до загального синтаксису» (2001) досліджує клаузи: сурядність і підрядність. Клаузою вчений називав будь-яку групу, у тому числі й не предикативну, верхньою якої є дієслово, а при відсутності повнозначного дієслова – зв'язка або граматичний елемент, що має значення зв'язки.

Мовознавець відзначив, що клауза є рекурсивною фразовою категорією, тобто фактично може включати довільне число інших клауз. Клауза, яка включає хоч одну іншу клаузу, називається складною клаузою, або поліпредикативною конструкцією [5, с. 256].

Я. Г. Тестелець виокремлював такі критерії паратаксису й гіпотаксису:

1. Гніздування. Підрядна клауза може міститися всередині головної, тобто розташовуватися так, щоб частина головної клаузи була зліва, а інша частина – праворуч від підрядної клаузи. Таке розташування двох складових називається *гніздуванням*. Головна клауза не може бути лінійно вкладаєна всередину сентенційного сирконстанта, ні одна з сурядних клауз не може бути лінійно вкладаєна всередину іншої [там же, с. 259].

2. Обмеження на антецедент анафоричного займенника. Простий анафоричний займенник у функції підмета головної клаузи не може бути конферентним щодо актанту, у випадку, коли залежна клауза міститься за головною. Проте вчений відзначає низьку ефективність цього критерію. Тому що *катафора* є мало припустимою й при сурядності. Не всі визнають такі речення: пор. *Старостин давно передполагал, что обе семьи языков родственны, и в конце концов он доказал это та Он давно передполагал, что обе семьи языков родственны, и в конце концов Старостин доказал это* [там же, с. 261].

3. Вплив матричного дієслова. Якщо необхідно встановити, яка з двох клауз є підрядною, а яка – головною, іноді достатньо розмістити досліджувану поліпредикативну конструкцію в більш крупну клаузу (наприклад, у конструкцію з дієсловом, що вимагає сентенційного актанту).

4. Еліпсис. Правила еліптичного скорочення подібних частин клауз відрізняються для паратаксису й гіпотаксису, причому при підрядності допускаються менш різноманітні типи еліпсису, ніж при сурядності [там же, с. 262].

5. Позиція сполучника. Сурядний сполучник повинен лінійно розташовуватися між сурядними елементами; підрядний сполучник не обов'язково міститься між головною й підрядною клаузою.

Н. П. Хватаєва дала визначення поняттю гіпотаксису в системі складного речення: «підрядний зв'язок у системі складного речення – це експліковані значення односторонніх екстралінгвістичних відношень, відрефлексованих тим, хто говорить, і виражених відповідно до граматичних норм побудови речення певної мови [6, с. 13].

У дослідженні вирішено завдання інвентаризації термінологічного апарату в галузі підрядного зв'язку й визначення парадигми засобів репрезентації підпорядкування через уточнення об'єму, змісту й співвідношення понять [там же, с. 14].

Дослідниця встановила, що «складнопідрядне речення – це складна синтаксична одиниця, яка містить не менше двох предикативних структур, поєднаних між собою відношеннями підрядності, основна характеристика яких – направленість від головного до підрядного» [там же, с. 17].

Н. П. Хватаєва вважає, що сполучникові засоби вираження гіпотаксису є єдиним явним експлікатором підрядності в реченні. Підрядний сполучник – частина мови, що експлікує відношення між двома простими реченнями в структурі складного за допомогою власної семантики й вимагає граматичних змін у вступному компоненті [там же, с. 18].

Дослідниця стверджувала, що будь-який сполучниковий засіб вираження підрядності має ім'я – структуру, значення – семантику й смисл – якість, що дозволяє йому виступати експлікатором гіпотаксису, наближеному до функціональності [там же, с. 19].

О. Є. Пекеліс своє дослідження «Сурядність і підрядність у контексті причинної семантики» (2009) присвятила пошуку змістових і формальних відмінностей між паратаксисом і гіпотаксисом у сфері поліпредикативних конструкцій з причинним зв'язком частин, а також виявленню особливостей сполучників зі значенням причини (тому що сполучник – основний засіб поліпредикативного зв'язку).

Дослідниця зазначала, що протипоставлення сурядного й підрядного зв'язку між елементарними реченнями (або клаузами), – одне з ключових у синтаксичних теоріях. Проте визначення сутності понять паратаксису й гіпотаксису – до цього часу залишається в значному ступені інтуїтивним» [3, с. 3].

О. Є. Пекеліс досліджувала російські та німецькі підрядні сполучники зі значенням причини. Автор зауважила, що препозитивне підрядне, якщо трактувати його з погляду мовленнєвого

сприйняття, є семантично неповним вираженням. На думку О. Є. Пекеліс, такий підхід до трактування виявився корисним для аналізу сполучників (дозволив пояснити залежність *презюмтивного-асертивного* статусу підрядного від позиції сполучника) [там же, с. 12].

Запропонована схема відобразила принципову відмінність гіпотактичної конструкції від паратактичної. О. Є. Пекеліс зазначила, що «йдеться про допустимість початкового положення сполучника в складнопідрядному реченні, на відміну від складносурядного» [там же].

Дослідниця наголошувала на тому, що «навіть у сфері одинарних сполучників запропонованим комунікативним принципом сурядності й підрядності сутність опозиції сентенційного паратаксисту / гіпотаксисту не вичерпується, вимагає подальшого вивчення» [там же, с. 16].

Новітні досягнення мовознавства, зокрема, становлення таких його фундаментальних напрямів, як когнітивні та прагмасемантичні механізми комунікативної трансформації мовних знаків в одиниці мовлення, зумовили той факт, що чільне місце посів когнітивно-дискурсивний підхід до вивчення й опису мови.

Зокрема, у когнітивному аспекті паратактичної й гіпотактичної конструкції досліджено в працях таких учених, як Г. Ф. Гаврилова (на матеріалі російської мови), О. І. Давидова (на матеріалі російської і французької мов), Н. М. Собчакова та О. А. Лимаренко (на матеріалі англійської мови) та ін.

У дослідженнях А. М. Приходько та М. Ю. Вороніної на відміну від багатьох теоретичних тверджень, сформульованих у мовознавстві, де паратаксист розглядається на підставі або суто формальних, або логіко-граматичних засад, первинним й основним предметом аналізу є понятійний зміст зазначеного синтаксичного явища. Уперше розкрито когнітивно-функціональний та комунікативно-прагматичний зміст паратаксисту в сукупності мовних чинників.

А. М. Приходько в дослідженні «Складносурядне речення в сучасній німецькій мові: синтактика, семантика, прагматика» (2002) проведено комплексний аналіз паратаксисту німецької мови в трьох лінгвістичних площинах – синтаксичній, семантичній і прагматичній. Розкрито когнітивно-функціональний та комунікативно-прагматичний зміст паратаксисту в сукупності мовних чинників, які беруть участь у його творенні та практичній реалізації як важливого інформаційно-сміслового компонента акту мовлення. Обґрунтовано змістову таксономію складносурядного речення на підставі казуальної та епістемічної опозицій, описано чотири когнітивно-семантичних типи складносурядного речення та доведено, що вони мають вигляд тернарно організованого фрейму [4, с. 17].

Ученим висвітлив логіко-семантичні класифікації складносурядного речення, проаналізовано співвідношення його конструктивних, логічних і семантичних ознак. Представив системну стратифікацію моделей складносурядного речення як готових зразків для втілення певних комунікативних інтенцій. Охарактеризував зіставний тип складносурядного речення в німецькій мові, установив інтегральні та диференціальні чинники продукування зіставних відношень, описав

принципи мінімальної та оптимальної достатності зіставлення, а також обґрунтував доцільність виділення симетричних й асиметричних типів зіставних речень [там же].

А. М. Приходько розвинув теорію складних мовленнєвих актів, екстраполяція якої на досліджуваний об'єкт допомогла розкрити шляхи, способи та межі мовленнєвої взаємодії в різних комунікативних ситуаціях та інтерпретувати складносурядне речення як мовленнєву дію з багатоглядним підґрунтям.

Дослідник зазначив, що «З погляду когнітивної семантики, традиційно виокремлювані семантико-синтаксичні типи складносурядного речення (копулятивні, протиставні, розділові, градаційні, каузальні) виявляються, з одного боку, співвіднесеними з логічними судженнями диз'юнкції (розділові) та імплікації (каузальні), а з іншого, – розчиненими в них. В останньому йдеться про копулятивність, протиставність, зіставність та градаційність, які корелюють із кон'юнктивними висловлюваннями» [там же, с. 19].

Когнітивно-семантична специфіка складносурядного речення прямо співвіднесена з особливостями його функціонування в мовленні, де воно виступає засобом аранжування складних мовленнєвих актів – композитних і комплексних.

Когнітивно-дискурсивний потенціал паратактично оформлених композитних мовленнєвих актів визначається тим, що суб'єкт пізнання й суб'єкт мовлення в одній особі, сприймаючи інформацію, яка надходить або виходить із його епістемічного світу, здійснює її оцінку з погляду істинності (знання, опінія, незнання) та раціональності (розуміння, віра, усвідомлення, нерозуміння).

Проведена А. М. Вороніною класифікація складносурядних речень французької мови в аспекті цільової настанови та аналіз смислових відношень між їхніми предикативними частинами дозволили виявити потенційно однозначні моделі складносурядного речення з відношеннями смислової рівноправності або залежності, а також багатозначні моделі з обома видами цих відношень. На підставі різних взаємовідношень між предикативними частинами складносурядні речення розподіляються на прості й складні мовленнєві акти [1, с. 52].

Класифікація складносурядного речення в аспекті комунікативної цільової настанови дозволила виявити зміст смислових відношень між предикативними частинами складного висловлення, що є характерним як для типових моделей, так і для відповідних мовленнєвих реалізацій [там же, с. 53].

Дослідниця вказувала, що аналіз різних типів складносурядних речень французької мови, які поєднують у своєму складі різноманітні за комунікативною спрямованістю цільові настанови (розповідні, питальні, спонукальні), підтверджує висловлене припущення про те, що при збереженні структурної рівноправності смислові відношення між предикативними частинами складносурядних речень можуть бути рівноправними або залежними.

Розповідні та розповідно-питальні моделі складносурядних речень належать за своєю структурною організацією до категорії суряд-

ності, але передають як відношення смислової рівноправності, так і залежності між предикативними частинами, і утворюють зону перетину між моделями ядра та периферії поля. Узагальнені моделі складносурядного речення – це однозначні структури (за синтаксичною організацією) та однозначні або потенційно багатозначні (за смисловими відношеннями).

Відповідність/невідповідність синтаксичної структури та смислових відношень між предикативними частинами складносурядного речення французької мови визначає своєрідність їх актуального членування. Складносурядні речення із відношеннями смислової рівноправності характе-

ризуються незалежним актуальним членуванням предикативних частин. За наявності смислової залежності між предикативними частинами складносурядного речення актуальне членування реалізується в межах усього складного речення.

Висновки і пропозиції. Аналіз досліджень учених дозволяє зробити висновки про ефективність системного та функціонального підходів до вивчення паратаксисту з погляду взаємодії синтаксисту, семантики й прагматики, що можуть бути використаними й під час розгляду інших типів складних речень. Викладений матеріал відкриває перспективи вивчення складносурядного та складнопідрядного речень в різних видах дискурсу.

Список літератури:

1. Вороніна М. Ю. Складносурядні речення як мовленнєві акти в сучасній французькій мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.05 «Романські мови» / М. Ю. Вороніна. – К., 2008. – 20 с.
2. Давнюк С. В. Складні конструкції з сурядністю й підрядністю в сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Давнюк. – К., 2001. – 20 с.
3. Пекелис О. Е. Сочинение и подчинение в контексте причинной семантики: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.02.19 «Теория языка» / О. Е. Пекелис. – М., 2009. – 257 с.
4. Приходько А. М. Складносурядне речення в сучасній німецькій мові: синтактика, семантика, прагматика: автореф. дис. ... докт. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / А. М. Приходько. – К., 2002. – 35 с.
5. Тестелец Я. Г. Введение в общий синтаксис / Яков Георгиевич Тестелец. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 800 с.
6. Хватаева Н. П. Особенности формирования системы средств подчинительной связи в диахронии: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.02.19 «Теория языка» / Н. П. Хватаева. – Ижевск, 2009. – 27 с.

Николайчук А.С., Жукова М.Ю.

Донбасский государственный педагогический университет

ИЗУЧЕНИЕ СОЧИНЕНИЯ И ПОДЧИНЕНИЯ В ЯЗЫКОЗНАНИИ 70-Х ГОДОВ XX ВЕКА – XXI ВЕК

Аннотация

Статья посвящена исследованию лингвистических концепций про паратаксист и гипотаксист сложного предложения в языкознании 70-х гг. XX в. – XXI в. Детально проанализована теория сложных речевых актов (А. М. Приходько). Рассмотрены некоторые вопросы классификации когнитивно-семантических типов сложносочиненного предложения. Проанализированы работы лингвистов, в которых исследовано проблему сочинения и подчинения в рамках функционального подхода и комплексного анализа (С. В. Давнюк, Я. Г. Тестелец, О. Е. Пекелис и др.).

Ключевые слова: паратаксист, гипотаксист, сложное предложение, когнитивно-дискурсивный и функциональный аспект.

Nikolaichuk A.S., Zhukova M.K.

Donbas State Teachers' Training University

THE STUDY OF COORDINATION AND SUBORDINATION IN LINGUISTICS OF 70s OF THE XXTH CENTURY – THE BEGINNING OF THE XXIST CENTURY

Summary

The article is devoted to the study of linguistic concepts of parataxis and hypotaxis of the complex sentence in linguistics of 70s of the XXth century – the beginning of the XXIst century. The theory of complex speech acts of A. M. Pryhodko is closely analyzed. Some questions as for the classification of cognitive and semantic types of the compound sentence are elucidated. Linguists' works connected with the problem of coordination and subordination within the functional approach and complex analysis are analyzed (S. V. Davnjuk, Ya. G. Testelets, O. Ye. Pekelis and others).

Keywords: parataxis, hypotaxis, complex sentence, cognitive and discursive aspects, functional aspect.